

S.İSMAYILOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: sabinaismayilova@bsu.edu.az*

DOI:10.48652/j2750-6508-9805-h

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

DİALOJİ DİSKURSUN TƏDQIQINƏ YANAŞMALAR*Açar sözlər: diskurs, dialoq, dialoji diskurs, söhbət təhlili metodu, ünsiyyət, implisitlik.**Ключевые слова: диалогическая речь, диалогический дискурс, диалог, разговорный анализ, коммуникация, имплицитность.**Key words: dialogic speech, dialogic discourse, dialogue, conversation analysis, communication, implicitness.*

Müasir humanitar elmlərdə kommunikasiyanın cəmiyyətdə artan əhəmiyyəti qeyd olunur. Buna görə də kommunikasiyanın “ideal növü” kimi dialoq və onun xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər müasir dilçilik elmində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dialoji diskursun tədqiqi sayəsində insan, onun cəmiyyətdə rolu, eləcə də sosial ünsiyyətin öyrənilməsi üçün yeni imkanlar yaranır. Məhz dialoqların realizəsi ilə təfəkkürün xüsusiyyətləri xarakterizə olunur. Kommunikasiya problemləri çoxaspektli olmaqla xalqın mədəniyyətinin, təfəkkürünün ifadəsidir.

Dialoji diskursun tədqiqi sosiologiya vasitəsilə ortaya çıxsa da, o, antropologiya, psixologiya, kommunikasiya nəzəriyyəsi, koqnitiv elmlər və digər sahələr üçün də mühüm tədqiqat obyektidir. Dialoji diskursun həm psixoloji, həm də linqvistik tərəfləri mövcuddur. Dilçilik elmi dilin diskursda ifadə vasitələri sistemini üzə çıxardığı halda, psixologiya elmi isə nitqin törəmə, formalaşma prosesini araşdırır. Məhz buna görə də dialoji diskursun təhlili alimlərə digər humanitar elmlər ilə bağlı tədqiqat problemlərinin araşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Dialoji diskursun təhlili insanlararası qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi üçün əsas metodik yanaşmalardan biridir. Dialoqun analizi dilçilik çərçivəsindən də kənara çıxır. Son dövrlərdə dialoji diskurs kompleks şəkildə həm də psixolinqvistik və sosial psixologiyanın əsas tədqiqat obyektidir.

Qloballaşan dünyamızın ideoloji-siyasi mənzərəsində indiyədək zorakı vasitələr bu və ya digər ideologiyanın tətbiqində əsasən başlıca rola malik olduğu halda, günümüzün reallığı sivil yollardan istifadəni zəruri etmişdir. Qeyd etdiyimiz sivil vasitələrin ən önəmlisi dialoqdur desək, yəqin ki yanılmırıq. Məhz dialoq vasitəsilə insanlar şəxsi rəy və mövqeləri haqqında qarşı tərəfi sivil yolla məlumatlandırırırlar. Dialoq insanlara dəyərlərimizi, ideyalarımızı müqabil tərəfə sərbəst şəkildə çatdırmağı mümkün edir.

Linqvistik tədqiqatlarda dialoqların öyrənilməsinə bu qədər önəm verilməsinin səbəblərindən biri də məhz dialoji diskursun tədqiqinin gündəlik həyatda danışıq və ünsiyyətin rolunu başa düşməyimiz üçün geniş imkanlar yaratması ilə bağlıdır. Dialoq gündəlik həyatımızın əsas hissəsini təşkil edir.

Dialoq diskursa məxsusdur, başqa sözlə monoloji diskursla birgə diskurs tiplərindən biridir. Dialoqun iştirakçısı bir qayda olaraq iki nəfər olur. Buraya məişət söhbəti, müsahibə, debatlar kimi janrlar aid edilir. Dialoji diskurs zamanı formalaşan mətnlərə həm sosial, həm də kommunikativ situasiyalar təsir edir (4). Buraya hər iki tərəfin bölüşdüyü ortaq bilik (shared knowledge) də daxildir. Məhz bu bilik sayəsində iştirakçılar dialoq üçün çox mühüm amil olan implisit mənadan istifadə edə bilirlər. N. Roy qeyd edir ki, “Dialoq bütün deyilənləri, deyilməyənləri və deməsi mümkün olmayanları üzə çıxarır” (10).

Müxtəlif kontekstlərdə və interpretasiyalarda geniş istifadə edilən "dialoq" termini özünün çoxmənəlilikləri ilə seçilir. Belə ki, dialoq eyni zamanda həm bədii modelləşdirmə üsulu, həm ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət forması, həm də "həqiqi" qarşılıqlı münasibətlərin və mənəvi əlaqənin zəruri şərti, həm də insan həyatının etik əsası kimi nəzərdən keçirilir. Nəticədə dialoji diskursun əsas anlayış kimi dialoqun konseptual-semantik mənasının müəyyənəşdirilməsi problemi aşkar və zəruridir.

İnsanın nitq fəaliyyəti çoxşaxəli bir hadisədir. Bu müxtəliflik təkcə saysız-hesabsız ayrı dillərin, dialektlərin mövcudluğunda özünü göstərmir. Bu müxtəliflik verilmiş hər hansı bir dildə, dialektə, hətta müəyyən bir fərdin dialektində də mövcuddur.

Dilin ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nəzərdən keçirilməsi də müasir dilçiliyin əsas tədqiqat məsələsidir. Dialoji diskursun zənginliyi ilk növbədə fərqli ünsiyyət şəraitinin, müxtəlif sosial qruplaşmaların (ərazi, milli, dövlət, peşə və s.) nəticəsidir.

Misirli mütəfəkkir Məhəmməd Xəlifə Həsən "Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası" kitabında dialoqun məqsədlərini aşağıdakı kimi qeyd edir (9):

- a) Qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək;
- b) Müxtəlif din və məniyyətlərin nümayəndələrinin bir-birləri ilə ortaqlaşmalarına kömək göstərmək;
- c) Bəşəriyyətin birgə yaşayışını təmin etmək;
- d) Sivilizasiyaların toqquşması və mübarizəsi qəbilindən olan nəzəriyyələrə qarşı vahid cəbhədən çıxış etmək;
- e) Dini mötədilliyə şərait yaratmaq;
- f) Dinlər və məzhəblərarası yaxınlaşma prosesinə can atmaq;
- g) Dinlər haqda təsəvvürləri redaktə etmək;
- h) Dini-mədəni fəaliyyəti genişləndirmək;
- i) Bəşəriyyətin müştərək tərəflərini müəyyənəşdirmək
- j) Birgə yaşayışa imkan yaratmaq;
- k) Xalqların dini yaşayış tərzini inkişaf etdirmək; (9, 6-7)

Tədqiqatlar göstərir ki, dialoji nitqə maraq keçən əsrin 40-50-ci illərindən başlamışdır. Dialoq nəzəriyyəsinin əsaslarına rus dilçiliyində L.P.Yakubinski, L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, M.M.Baxtin kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir.

Linqvistik araşdırmalarda dialoqa dialoji diskursun əsas tədqiqat obyektini kimi xüsusi önəm verilməsi onun mürəkkəbliyi, çoxaspektliliyi ilə əsaslanır. Canlı dialektlərlə məşğul olan tədqiqatçılar, tez-tez dialoq və monoloq haqqında bir "nəzəriyyə"nin zəruriliyini dərk edirlər. L. V. Şerba 1915-ci ildə müdafiə etdiyi "Şərqi Lusatiya ləhcəsi" adlı doktorluq dissertasiyasında dil hadisələrinin öyrənilməsi üçün dialoji və monoloji formaların fərqləndirilməsinin vacibliyini xüsusi vurğulayıb. "Bütün bu müşahidələr bir daha göstərir ki, monoloq əsasən süni dil formasıdır və bu dil öz həqiqi varlığını yalnız dialoqda ortaya qoyur". (14, 3-4)

"Dialoq" -yunan sözü olub ədəbi əsərin, iki şəxsin söhbəti şəklində yazılmış hissə; mükəllimə mənasını ifadə edir (3, 616). Ağamusa Axundov "dialoq" terminini mühakimə, iki insanın danışığı kimi şərh edir (1, 79).

Fikrət Şirəliyev nitqin forma və janrları məsələlərini araşdırarkən dialoqa şəxsiyyətlər arası əsas ünsiyyət forması kimi yanaşır. O qeyd edir ki, dialoq anlayışı dedikdə "elə bir kommunikativ fəaliyyət növü başa düşülür ki, onun gedişində tərəfdaşların birgə məqsədi bir tərəfdaşın bu və ya digər mülahizəsi və digər tərəfdaşın həmin mülahizəni dərk etməsi nəzərdə tutulur. Dialoq üçün həmsöhbətlərin danışan və dinləyən rollarını dəyişməsi xarakterikdir. (6, 111)

"Dialoq" termini yunan dilindəki "dialogos" sözündən olub replikaların bir-biri ilə əvəzlənməsi ardıcılığı (geniş mənada replikalar-cavabların hərəkətlərlə, jestlərlə və s. ifadəsi anlamındadır. Bu termin haqqında xarici sözlərə dair lüğətlərdə iki fikirlə qarşılaşmaq olur:

1) dialoq – iki və ya bir neçə şəxs arasında olan söhbət, dram əsərlərində nitqin təşkilinin əsas forması; 2) ədəbi əsər, danışq forması. (12, 120)

O.S. Axmanovanın lüğətində dialoqun təbiəti belə açıqlanır: “Dialoq-nitqin bir formasıdır. Orada hər bir söyləmə həmsöhbətə doğru istiqamətlənir. Dialoq nisbi qısalığı, lakonikliyi ilə səciyyəlidir və sintaktik quruluşu təmin edir (2, 132).

D. E. Rozental, M.A. Telenkovanın dilçilik terminlərinin lüğəti əsərində iki və ya daha çox şəxs arasında birbaşa ifadə mübadiləsinin aparıldığı nitq forması kimi xarakterizə olunan dialoqun bir sıra xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bunlara ifadələrin qısalığı (xüsusilə sual-cavab formasında), nitqdən kənar vasitələrin geniş istifadəsi (üz ifadələri, jestlər), intonasiyanın böyük rolu, natamam cümlələrin geniş istifadəsi, qabaqcadan hazırlanmayan bəyanatlar, kitab nitqindənsə sadə cümlələrin üstünlük təşkil etməsi və s. kimi məsələlər aid edilir (12, 64).

T. V. Matveeva dilçilik terminləri lüğəti kitabında dialoqu iki və ya daha çox şəxsin hər bir ifadəsinin həmsöhbətlərə ünvanlanan birbaşa şifahi nitq fəaliyyəti prosesi və məhsulu kimi şərh edir. O həmçinin qeyd edir ki, dialoq ünsiyyət situasiyası ilə bağlı olduğu üçün ona diskurs anlayışı tətbiq edilir. Bununla belə dialoqun formalaşmasında təkcə situasiya deyil, həm də həmsöhbətlərin ümumi təcrübəsi, habelə onların jestləri, mimikaları, intonasiya və s. mühüm rol oynayır (8, 88).

Dialoji tədqiqatlarımız zamanı biz “poliloq” termininə də rast gəlirik (8). Məlumdur ki, poliloq sözü yunan sözü olan “polys”- çoxsaylı və loqos- burada söhbət sözlərindən əmələ gəlib bir neçə nəfər arasında baş tutan söhbəti bildirir. Bir çox tədqiqatçılar nitq formalarını xarakterizə edərkən poliloq məsələsinə də toxunmuşlar. Belə ki, Fikrət Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika” adlı əsərində poliloq anlayışına da toxunaraq bildirir ki, ünsiyyətin məhsuldarlığı baxımından “dialoq” və “poliloq” terminlərindən istifadədə prinsipial fərq yoxdur və məzmun etibarilə qismən “dialoq” termini ilə uyğundur. Vəziyyətlə əlaqəlilik, özü-özünə meydana çıxmış olmaq, xətti olmamaq poliloqun məzmun-məna quruluşunda maksimum dərəcədə əks olunur (6, 111).

Müasir dövrdə dünyanın ictimai-siyasi, mədəni fəaliyyətinin əksər məqsədlərinin reallaşması üçün dialoqdan yararlanma halları əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Dialoq siyasi, hərbi, sosial-iqtisadi, dini-mədəni sahələrdə xalqların təhlükəsizliyini təhdid edən problemlərlə dolu dünyada birgə yaşayışı təmin etmək üçün dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlərarası anlaşma vasitəsidir. Qərbin bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində dialoq bir elm sahəsi kimi öyrənilir, audotoriyalarda aktual müzakirə mövzusu kimi araşdırılır.

XXI əsrdə nəşr edilmiş bir çox linqvistik tədqiqatlarda dialoji diskursun təhlilindən danışarkən əsasən Emanuel Şeqlof (Emanuel Schegloff), Harvi Saks (Harvey Saks) və Qeyil Cefersonun (Gayle Jefferson) adı çəkilir. “Söhbət təhlili (Conversational Analysis) metodunu dilçiliyə üç nəfər gətirdi: Emanuel Şeqloff, Harvey Saks və Qeyil Ceferson (5). Gündəlik sosial davranışa aid olduqları üçün bu metod sonralar da inkişaf etdirildi. Qırx il sonra Söhbət təhlili sosiologiya, dilçilik və kommunikasiya üzrə tədqiqatlarda insanların sosial qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə dominant yanaşmaya çevrildi. Söhbət təhlili üzrə ən son beynəlxalq konfrans (2010) 600-dən çox iştirakçı topladı. Bu sahədə nəşrlərin sayı 5000-dən çoxdur və onlar sürətlə böyüyürlər. Qısacası, 21-ci əsrdə söhbət təhlili sahəsi müxtəlif dillərdə, təhsil müəssisələrində və adi kontekstlərdə işləyən zəngin və canlı beynəlxalq alimlər birliyini təmsil edir (5, 1).”

Dialoji diskursu əsrlər boyu öyrənilə bilən, lakin yalnız 1960-cı illərin əvvəllərində elmi araşdırmaların ciddi və davamlı diqqətini qazanan tədqiqat obyektini kimi xarakterizə edən Amsterdam Universitetinin Sosial və Davranış elmləri fakültəsinin antropologiya və sosiologiya kafedrasının professoru Pol ten Heyv (Paul ten Have) mülahizələrində danışqlara (bizim kontekstdə dialoqlara) insanların bir-biri ilə sırf danışmaq məqsədi ilə sosiallaşma forması kimi və ya məqsəndən asılı olmayaraq hər hansı interaktiv danışq fəaliyyəti kimi yanaşır. Alim qeyd edir ki, “dialoji təhlil” ifadəsi daha geniş və məhdud mənələrdə istifadə oluna bi-

lər. Geniş mənada bir termin olaraq, insanların birlikdə danışması, "şifahi ünsiyyət" və ya "dil istifadəsi" ilə bağlı hər hansı bir araşdırmanı ifadə edə bilər. Amma məhdud mənada, "dialoji təhlil" mərhum Harvi Saks, Emanuel Şeqlof və Qeyl Ceferson da daxil olmaqla, onun əməkdaşları tərəfindən başlanan xüsusi ənənəvi analitik iş nəzərdə tutulur (11, 5).

Rebeka Klift dialoji analizə həsr etdiyi əsərlərinin birində qeyd edir ki, dialoji tədqiqatlar Harvi Saksın söhbət haqqında ilk müəhazirəsindən bəri davam edən tədqiqat sahəsi kimi mövcudluğunun ilk yarım əsrini qeyd edir. Hazırda ingilis dilindən başqa dillərdə də dialoji diskursun təhlili məsələlərinə diqqət artırmaqdadır. Dialoji diskursun "dili kontekstdə" araşdırması onu semantika və pragmatikayala əlaqələndirir. Dialoji diskursun insan fəaliyyətinin qurulmasına və tanınmasına diqqət yetirməsi isə onu bu sahələrdən də kənarında aktual edir. Belə ki, dialoji diskursla bağlı araşdırmalar "Cəmiyyətdə dil", "Praqmatika jurnalı", "Diskurs və cəmiyyət", "Diskurs tədqiqatları", "Mətn və söhbət" də daxil olmaqla bir sıra nüfuzlu jurnallarda dərc edilir. Bununla yanaşı, dialoji diskursun tədqiqinə əsaslanan iki əsas beynəlxalq konfrans da var. Dörd ildə bir dəfə keçirilən Beynəlxalq Söhbət Təhlili Konfransı (the International Conference on Conversation Analysis) və iki ildə bir dəfə keçirilən Beynəlxalq Praqmatika Assosiasiyasının Konfransı (International Pragmatics Association Conference) bu sahədə mühüm araşdırmalar aparan mütəxəssisləri bir araya toplayır (7).

Dialoji diskursun təhlili son illər ərzində cəmiyyətdə dilin ünsiyyət prosesində öyrənilməsi üçün əsas üsul kimi inkişaf etmişdir.

Dialoq başa düşmədə, düşüncə irsini formalaşdırmada, elmi nailiyyətlərə imza atmada insanların əsas alətinə çevrilmişdir. Dialoq təlim-təhsildə bəzi elmlərin tədrisi vasitəsi, bilik və informasiyanın toplanması metodu kimi də çıxış edir. Ona görə də, təlim-tədris proqramlarında və pedaqoji fəaliyyət üsullarında dialoq mədəniyyətinin yaradılması üçün önəmli addımlar atılmalıdır.

Bununla yanaşı, dialoq həm də insanların başqaları ilə ünsiyyət vasitəsi olub, uzun illər boyunca bir sivilizasiyanın digər sivilizasiyalarla təmasında önəmli funksionu yerinə yetirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik. Bakı: "Elm" nəşriyyatı 2005, 425 s.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Сов. энциклопедия, 1966, с. 132.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: "Qərb-Şərq", 2006, 744 səh.
4. Van Dijk Teun 2008 Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambroidge University Press, 2008, 283 p.
5. Jack Sidnell and Tanya Strivers. The Handbook of Conversational Analysis. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, 2013, 825 p.
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat və Poloqrafiya Mərkəzi, 2014, 400 s.
7. Clift Rebecca. Conversation Analysis. Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge: Cambridge University Press 2016, 316 p.
8. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: «Феникс» 2010, 562 с.
9. Məhəmməd Xəlifə Həsən. Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası. Tərcümə edən və redaktor: Elvüsal Məmmədov. Bakı: CBS, 2011, 228 səh.
10. Nilanjana Roy 2017, Financial Times, 29 April/30 April, 2017, p. 224.
11. Paul ten Have. Doing Conversation Analysis. Second Edition. SAGE Publications Ltd., 2007, 246 p.
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, Москва: «Просвещение», 1985, 399с.
13. Словарь иностранных слов. 7-е стереотип. Изд. М.: Гос. Изд-во иностр. И нац. словарей, 1952, 488с.
14. Щерба Л.В. Восточно-лужицкое наречие, т. 1. Пг., 1915. 194 С.

С.Исмаилова

Подходы к изучению диалогического дискурса

Резюме

В статье рассматриваются особенности и подходы к анализу диалогической речи. Благодаря анализу диалогического дискурса возникают новые возможности для изучения человеческого существования. Со второй половины 20 века интерес к межличностному общению, диалогическому дискурсу и анализу разговора значительно возрос. Проблема определения понятийно-смыслового значения диалога как базового понятия диалогического дискурса очевидна и необходима.

S.Ismayilova

Approaches to the study of dialogic discourse

Summary

The article discusses the features and approaches to dialogic speech analysis. Through the analysis of dialogic discourse, new opportunities arise for the study of human existence. Since the second half of the 20th century, interest in interpersonal communication, dialogic discourse, and conversation analysis has significantly increased. The problem of defining the conceptual and semantic meaning of dialogue as a basic concept of dialogue discourse is obvious and necessary.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub:05.03.2022